

Streszczenia rozpraw doktorskich

ROZWÓJ OBSZARÓW WIEJSKICH W PODREGIONIE PILSKIM PRZED I PO AKCESJI POLSKI DO UE (1996-2010)

Praca doktorska mgr Joanny Strońskiej-Ziemann

Promotor: prof. dr hab. Andrzej Czyżewski, prof. zw. UEP

Recenzenci: dr hab. Grzegorz Ślusarz, prof. UR
dr hab. Piotr Kułyk, prof. UZ

Obrona odbyła się 4 maja 2016 roku
na Wydziale Ekonomii Uniwersytetu Ekonomicznego
w Poznaniu

Streszczenie

Wstęp

Zamieszkiwane przez ponad połowę ludności i zajmujące ok. 90% terytorium Unii Europejskiej obszary wiejskie i ich rozwój stanowią ważny przedmiot badań i polityki Wspólnoty. Szczególnie istotne jest to w odniesieniu do obszarów słabiej rozwiniętych gospodarczo, terenów popegeerowskich z dominującą rolą rolnictwa, z dużym udziałem gruntów prawnie chronionych i słabo rozwiniętą infrastrukturą, które charakteryzują część wiejską podregionu pilskiego. Dlatego w dysertacji podjęto się określenia poziomu i determinantów rozwoju obszarów wiejskich podregionu pilskiego w okresie przed i po akcesji Polski do Unii Europejskiej. W odczuciu autorki, najbardziej pożądanym jest rozwój, zwłaszcza na obszarach tak zróżnicowanych jak północna część województwa wielkopolskiego, powinien mieć charakter spójny, rozumiany jako swoiste połączenie zrównoważonego rozwoju (tj. harmonizującego jego ekonomiczne, społeczne i ekologiczne aspekty) oraz rozwoju zintegrowanego na określonym obszarze.

Badania w skali lokalnej są w dużej mierze utrudnione przez ograniczony dostęp do danych statystycznych – szereg istotnych zmiennych opisujących sytuację

społeczno-ekonomiczną gmin z podziałem na miasto-wieś odnotowywana jest jedynie podczas Spisów Powszechnych, dlatego korzystając z dostępu do wyników ostatnich spisów, podjęto badania na poziomie NTS-5.

W rozprawie omówiono zmiany, jakie nastąpiły po wstąpieniu Polski do UE i oceniono poziom skuteczności aplikowanych środków unijnych, określono także m.in. rentę położenia oraz wynikające z tego determinanty rozwoju badanego podregionu.

Cel pracy i hipotezy badawcze

Celem głównym pracy było kompleksowe określenie poziomu rozwoju gmin podregionu pilskiego, z uwzględnieniem jego determinantów i spójności w okresie przed- i poakcesyjnym. Poznanie stanu rozwoju i spójności w trzech okresach wykorzystano dla zbadania dynamiki rozwoju obszarów wiejskich podregionu oraz związków z pozyskanymi środkami unijnymi. Tym samym, możliwe stało się określenie poziomu realizacji założeń polityki unijnej na szczeblu badanego podregionu i rekomendacja działań, których podjęcie powinno wspomóc rozwój badanego obszaru.

Osiągnięcie głównego celu wymagało realizacji szeregu celów cząstkowych, związanych z przeprowadzonymi etapami badawczymi, a mianowicie:

- identyfikacji metod badawczych pozwalających na określenie determinantów i spójności rozwoju podregionu pilskiego, w oparciu o przegląd literatury przedmiotu. W rozdziale pierwszym opisano adekwatne metody badawcze – analizę czynnikową jako metodę wskazującą najskuteczniejsze w rozwoju gmin determinanty, bez konieczności określenia wstępnych założeń co do charakteru czynników, oraz syntetyczny wskaźnik rozwoju, umożliwiający określenie spójności rozwoju każdego z analizowanych komponentów;
- rozpoznania wskaźników społeczno-ekonomiczno-przestrzennych charakteryzujących gminy podregionu pilskiego, na podstawie zbadania uwarunkowań przyrodniczych i pozaprzyrodniczych (renty położenia). Dokonano następnie oceny sytuacji społeczno-ekonomicznej jednostek, uwzględniając sytuację demograficzną, infrastrukturę społeczną i techniczną, finanse lokalne, przedsiębiorczość oraz rynek pracy w trzech przekrojach czasowych. Analiza ta umożliwiła określenie uwarunkowań rozwoju i potencjału gmin;
- w związku z rolniczym charakterem gmin konieczne też było zbadanie struktur gospodarstw rolnych w skali lokalnej w trzech przedziałach obejmujących okres przed- i poakcesyjny (w latach 1996, 2002, 2010) w celu statystycznego rozpoznania wpływu aplikacji środków z Unii Europejskiej na gospodarstwa w gminach podregionu;
- określenia poziomu spójności rozwoju gmin podregionu. W tym przypadku opisano procedurę obliczenia wskaźnika syntetycznego oraz określono poziom rozwoju w układzie czterech komponentów – społecznego, środowiskowego, gospodarczego i przestrzennego, w trzech przekrojach czasowych – 1996, 2002 (tj. w okresie przedakcesyjnym) i w roku 2010, uwzględniającym zmiany w spójno-

ści rozwoju, jakie nastąpiły w wyniku akcesji Polski do UE. Analiza tych przemian w poszczególnych komponentach oraz w syntetycznym wskaźniku spójności rozwoju w badanym okresie umożliwiła odpowiedź na pytanie: czy rozwój badanych gmin z upływem czasu i napływem środków był bardziej spójny;

- wskazania czynników rozwoju obszarów wiejskich oraz determinant zmian struktur gospodarstw rolnych, z uwzględnieniem opisu procedury badawczej. Badanie zostało przeprowadzone przy użyciu analizy czynnikowej, przy pomocy której wyłoniono 4 czynniki odpowiedzialne za największy zasób zmienności w latach 1996, 2002 i 2010;
- określenia skuteczności pozyskiwania środków unijnych w gminach podregionu pilskiego w ramach PROW 2004-2006, PROW 2007-2013 oraz dopłat bezpośrednich, wskazującej na poziom ich aktywności i zdolności w pozyskaniu środków unijnych;
- określenia współzależności pomiędzy wskaźnikami spójności rozwoju, czynnikami rozwoju obszarów wiejskich i pozyskanymi dotacjami unijnymi oraz zdiagnozowania skuteczności realizacji założeń Wspólnej Polityki Rolnej. Pozwoliło to na weryfikację wpływu pozyskanych środków unijnych na główne determinanty rozwoju gmin oraz ustalenia, na który z komponentów owe wsparcie wpływa najbardziej. W wyniku przeprowadzonych badań określono poziom realizacji celów WPR UE w gminach podregionu pilskiego.

W pracy postawiono następujące hipotezy:

- fundusze unijne przyczyniają się do rozwoju obszarów wiejskich podregionu pilskiego poprzez wzrost inwestycji, poziomu przedsiębiorczości i infrastruktury;
- dynamika przemian struktur wytwórczych gospodarstw rolnych na poziomie lokalnym wzrosła w okresie poakcesyjnym i prowadzi do intensyfikacji produkcji rolnej;
- stopień spójności gmin podregionu w okresie 1996-2010 zwiększył się i podlega najmniejszym fluktuacjom w odniesieniu do komponentu środowiskowego.

Weryfikacja hipotez została przeprowadzona w oparciu o realizację wcześniej wymienionych celów szczegółowych, przede wszystkim w wyniku: analizy związków pomiędzy poziomem absorpcji środków unijnych a determinantami i komponentami rozwoju, analizy przemian zachodzących w strukturach gospodarstw rolnych w latach 1996, 2002 i 2010 oraz określenia poziomów wskaźnika syntetycznego i poszczególnych komponentów rozwoju w okresie 1996-2010.

Metody badawcze

Podregion pilski stanowi ciekawy obiekt badań, co wynika z jego osobliwości zarówno pod względem przyrodniczym (Dolina Noteci, 35% obszaru prawnie chronionego), rolniczym i pozarolniczym (tereny popegeerowskie, rosące bezrobocie, duże gospodarstwa), demograficznym (obszar przesiedleń po II wojnie światowej), przestrzennym (wpływ centrum regionalnego Piły), jak i historycznym (podregion do 1945 roku należał w połowie do Niemiec).

W odniesieniu do zakresu rzeczowego rozprawy – zbadano czynniki rozwoju obszarów wiejskich w okresie przed- i poakcesyjnym, a więc kategorie dotyczące sfery przestrzennej, środowiskowej, społecznej, gospodarczej, finansów publicznych i rozwoju infrastruktury, odzwierciedlające poziom rozwoju regionu.

Mimo iż obecnie odchodzi się od pojmowania obszarów wiejskich w kategoriach agrocentrycznych, skwantyfikowany został także rozwój struktur gospodarstw rolnych, bowiem przemiany obszarów wiejskich podregionu są w dużej mierze determinowane zmianami zachodzącymi w gospodarstwach rolnych, a więc zmianami ich struktur. Trudno również nie docenić wpływu rolnictwa na sytuację społeczno-ekonomiczną mieszkańców obszarów wiejskich, strukturę krajobrazu czy różnorodność biologiczną.

Jeśli chodzi o zakres przestrzenny – badaniami objęto 32 gminy z podregionu pilskiego, z powiatów: pilskiego, wągrowieckiego, chodzieskiego, czarnkowsko-trzcianeckiego i złotowskiego, zlokalizowane na terenach wiejskich. Ze względu na temat pracy w badaniach nie uwzględniono gmin miejskich: Piła, Czarnków, Chodzież, Wągrowiec i Złotów. Natomiast zakres czasowy objął lata 1996 r., 2002 r. i 2010 r., tj. lata spisów powszechnych, co pozwoliło na zebranie danych na poziomie gmin, obejmujących okres przed- i poakcesyjny. W rozdziale II ujęte zostały też lata wcześniejsze w celu ukazania zaszłości historycznych w podregionie, które mogły mieć potencjalny wpływ na bieżące przemiany. Lata te brano pod uwagę w badaniach z wykorzystaniem analizy czynnikowej, dla określenia syntetycznego wskaźnika spójności rozwoju i oceny sytuacji społeczno-gospodarczej. Natomiast w przypadku renty położenia, większość danych pochodziła z roku 2010, ze względu na brak dostępu do analogicznych informacji z lat 1996 i 2002 na oczekiwanym poziomie delimitacji.

W badaniach zastosowano wnioskowanie dedukcyjne, opierające się na literaturze krajowej i zagranicznej, oraz indukcyjne. Większość danych pochodziła z zasobów Głównego Urzędu Statystycznego, Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Oddziału Regionalnego w Poznaniu, jak również z zasobów urzędów gminy i starostw powiatowych. W celu wyłonienia determinantów przemian w latach 1996, 2002 i 2010 zastosowano wspomnianą analizę czynnikową, natomiast dla określenia spójności rozwoju społeczno-gospodarczo-środowiskowego posłużono się syntetycznym wskaźnikiem Perkala. Oprócz wspomnianych metod statystycznych, bez których osiągnięcie zamierzonych celów w pracy byłoby zdecydowanie utrudnione, wykorzystano: miarę dynamiki do oceny tempa przemian w postaci przyrostów jednopodstawowych, analizę korelacji dla określenia związku pomiędzy wyróżnionymi składowymi rozwoju a funduszami unijnymi, grupowanie jednostek homogenicznych w klasy przy użyciu wartości średniej i odchylenia standardowego oraz analizy skupień Warda, wykorzystując odległości euklidesowe. Otrzymane wyniki przedstawiono w postaci tabelarycznej oraz graficznie na wykresach bądź za pomocą map, co umożliwiło zilustrowanie lokalizacji przestrzennej każdego z analizowanych elementów.

Wyniki badań oraz najważniejsze wnioski

Podregion został zbadany w sposób kompleksowy:

- na podstawie przeprowadzonej analizy czynnikowej zidentyfikowano i porównano determinanty rozwoju badanych gmin dla lat 1996, 2002 i 2010;
- określono poziom spójności rozwoju gmin podregionu w podziale na komponent społeczny, środowiskowy i gospodarczy;
- na podstawie literatury i dostępnych badań obszarów wiejskich określono poziom renty położenia (uwarunkowania przyrodnicze i pozaprzyrodnicze) z uwzględnieniem aspektu społeczno-gospodarczego;
- wskazano na poziom absorpcji środków unijnych, wiążąc go z przedsiębiorczością i umiejętnością wykorzystania tego rodzaju finansowania przez społeczność lokalną.

Gminy badanego podregionu zostały sklasyfikowane według wskaźnika syntetycznego, łączącego w sobie poziom rozwoju społeczno-gospodarczego i uwarunkowania przyrodnicze oraz pozaprzyrodnicze renty położenia. Stwierdzono, że gminy o najniższym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego usytuowane były na obrzeżach badanych powiatów. W większości z nich obserwowano słabo rozwiniętą infrastrukturę drogową, niską atrakcyjność migracyjną, niski udział dochodów własnych w relacji do dochodów ogółem, podobnie jak poziom lesistości. Natomiast najwyższy poziom tego wskaźnika wykazywały gminy niekoniecznie najbogatsze, lecz o dużym udziale dochodów własnych w dochodach ogółem gminy, odznaczające się wysokimi walorami przyrodniczymi, takimi jak poziom lesistości czy udział obszarów chronionych. Przeciętny wskaźnik przydatności rolniczej gleb wśród tej grupy gmin był na niskim poziomie, ale lokalizację akwenów wodnych, podobnie jak ośrodków miejskich w bezpośrednim sąsiedztwie gminy, oceniono wysoko. Przeprowadzona w drugim rozdziale analiza poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego z uwzględnieniem renty położenia badanych jednostek pozwala stwierdzić, że większość gmin w północnej części podregionu osiągnęła niższe wartości wskaźnika syntetycznego niż gminy na południu. Należy jednak podkreślić, że w klasie jednostek o najwyższym poziomie wskaźnika syntetycznego znalazły się niektóre gminy z północy (np. Szydłowo), a wśród gmin o najniższym poziomie – gminy z południowej części (np. Połajewo).

Analiza przemian struktur gospodarstw rolnych została przeprowadzona w okresie 1996-2010 poprzez porównanie gmin podregionu pilskiego do średniej wielkości dla województwa. Zaobserwowano rosnącą koncentrację areалу i wzrost intensywności gospodarowania, zwłaszcza w okresie poakcesyjnym, oraz polaryzację gospodarstw. W gospodarstwach podregionu odnotowano również zwiększenie udziału jednostek towarowych oraz wyposażenia w ciągniki, który w zdecydowanej większości był wyższy niż średnia w województwie.

Analiza czynnikowa umożliwiła wyłonienie determinantów rozwoju obszarów wiejskich we wszystkich analizowanych przekrojach czasowych, wyjaśniając zbliżony poziom wariancji wspólnej, co wskazuje na stałość determinantów rozwoju badanych gmin.

Najbardziej na przemiany w ostatnich 14 latach wpłynęły cztery, wspólne dla wszystkich trzech przekrojów, czynniki. Pierwszy – ograniczenia produkcyjne gospodarstw rolnych ze względu na uwarunkowania zasobowe w podregionie pilskim – wyjaśniający w całym badanym okresie największy zasób zmienności wspólnej. We wszystkich badanych latach czynnik ten miał charakter destymulujący i był współtworzony przez zmienne związane z poziomem lesistości i usprzętowaniem towarowych gospodarstw rolnych. Można więc obie te cechy określić jako główne determinanty zachodzących tam przemian w rolnictwie i na obszarach wiejskich. Gminy najskuteczniej przeciwdziałające ograniczeniom rozwoju produkcji spowodowanym uwarunkowaniami zasobowymi zlokalizowane były w części południowo-wschodniej podregionu, natomiast najbardziej poddane destymulującej roli czynnika – w części południowo-zachodniej.

Drugi czynnik – aktywność ekonomiczno-społeczna na obszarach wiejskich podregionu pilskiego – został określony jako stymulanta rozwoju obszarów wiejskich podregionu pilskiego. Północną część badanego podregionu cechował niższy poziom aktywności społeczno-ekonomicznej, natomiast najwyższy jej udział w rozwoju gmin odnotowano w części południowej.

Trzeci czynnik, zinterpretowany jako kapitał ludzki na rynku pracy w gminach podregionu pilskiego, miał również charakter stymulujący rozwój gmin podregionu. Gminy o najniższym wpływie kapitału ludzkiego na ich rozwój były zlokalizowane głównie na południu podregionu, podczas gdy o udziale najwyższym – w jego północnej części, co mogło wynikać z względnie mniejszego na tym obszarze stopnia agraryzacji gmin.

Ostatni, czwarty czynnik będący stymulantą rozwoju gmin, został określony jako rozwój infrastruktury drogowej i społecznej w gminach podregionu pilskiego. Wspomniany czynnik posiadał największy wpływ na rozwój wśród gmin zlokalizowanych w części południowej podregionu.

Na podstawie przeprowadzonej analizy można zatem stwierdzić, że przez badane 14 lat w podregionie pilskim rozwój indukowany był głównie przez poziom przedsiębiorczości, sytuację na rynku pracy oraz uwarunkowania przyrodnicze. Czynniki te przyczyniły się do intensyfikacji procesów suburbanizacji i infrastruktury drogowo-społecznej, co znalazło wyraz w poziomie dochodów, rozwoju budownictwa oraz poziomie skolaryzacji wczesnoszkolnej. Natomiast w całym analizowanym okresie do poprawy sytuacji w gminach w mniejszym stopniu przyczyniało się rolnictwo, przy czym należy podkreślić znaczenie związanych z nim cech, które w dwóch pierwszych przekrojach (1996 i 2002) współtworzyły, a w ostatnim (2010) samodzielnie zbudowały czynnik wyjaśniający największą część badanej zmienności wspólnej. Przyczyną niższej pozycji rolnictwa w podregionie były niesprzyjające warunki ekonomiczne i środowiskowe, widoczne zwłaszcza w okresie przedakcesyjnym, oraz warunki przyrodnicze – znaczne zalesienie, duża liczba jezior i terenów pod trwałymi użytkami zielonymi.

Spójność rozwoju podregionu została zdefiniowana w oparciu o cztery komponenty – środowiskowy, gospodarczy, społeczny i przestrzenny, przy czym jej wzrost

określono jako zmniejszenie poziomu odchylenia poszczególnych gmin od wartości mediany obliczonej dla podregionu.

W przypadku komponentu gospodarczego zaobserwowano, że na południu badanego obszaru wartości utrzymywały się na wyższym poziomie we wszystkich analizowanych latach. Z kolei gminy w centralnej części podregionu, głównie zlokalizowane bliżej większych miast (Piła, Chodzież), odznaczały się zwiększonymi wartościami komponentu demograficzno-społecznego. Wyższy poziom wskaźnika komponentu środowiskowego odnotowano w gminach w części centralnej podregionu, natomiast niższy w części południowo-wschodniej i północno-wschodniej. Agregat przestrzenny został opisany w tym przypadku tylko przez dwie zmienne, a wartości wskaźnika nie podlegały większym zmianom w czasie ani w przestrzeni. Wskaźnik syntetyczny spójności rozwoju osiągał wyższy poziom w gminach w centralnej części podregionu, niższy – w części południowo-wschodniej i północno-wschodniej. Uległ on większym zmianom w okresie przedakcesyjnym niż w 2010 roku. Analiza przeciętnych wartości komponentów spójności w roku 2010 wykazała wzrost spójności przy jednoczesnym relatywnym spadku udziału komponentu społecznego w rozwoju gmin podregionu. Na podstawie analizy macierzy korelacji można stwierdzić, że na poziom rozwoju determinanty środowiskowej w okresie poakcesyjnym wpływał kapitał ludzki, w zależności od m.in. poziomu wykształcenia, aktywności zawodowej oraz poziomu rozwoju kapitału społecznego na terenie danej gminy, natomiast na komponent gospodarczy poziom zatrudnienia i przedsiębiorczości społeczności lokalnej. Zidentyfikowana siła związku pomiędzy wspomnianymi dwoma komponentami i czynnikami rozwoju stanowi przesłankę rosnącej spójności, a nie asymetryczności.

W wyniku aplikacji środków unijnych poziom gospodarstw rolnych został podniesiony zarówno poprzez unowocześnienie parku maszynowego, jak i metod produkcji przy uwzględnieniu ochrony środowiska, o czym świadczy poziom absorpcji środków z działań inwestycyjnych i z zakresu ochrony środowiska. Rozwój był możliwy dzięki dodatkowemu napływowi poakcesyjnych środków finansowych. Wszystkie powiaty cechował wysoki udział wniosków zrealizowanych w stosunku do ogólnej liczby gospodarstw rolnych, co świadczy o zainteresowaniu mieszkańców obszarów wiejskich możliwościami pozyskania środków unijnych na dywersyfikację lub poszerzenie działalności gospodarstw. Najwyższy poziom wykorzystania środków w ramach działań inwestycyjnych odnotowano w południowej części podregionu, natomiast w całym podregionie widoczne było duże zainteresowanie działaniami służącymi kompensacji dochodów w związku z niekorzystnymi uwarunkowaniami naturalnymi. Należy więc uznać, że działania zostały zaadresowane adekwatnie do problemów cechujących rolnictwo obszarów wiejskich podregionu, a rolnicy wykazali się sporym zainteresowaniem i zdolnością do absorpcji środków. Przeprowadzona analiza korelacji wsparcia finansowego z czterema głównymi determinantami rozwoju obszarów wiejskich podregionu pilskiego w latach 2004 i 2010 uzasadnia stwierdzenie, że w większości przypadków kierunek związku nie uległ zmianie, wzrosła natomiast jego siła. Wskazuje to na trwałe oddziały-

wanie funduszy oraz większe efekty uzyskane w wyniku dłuższego okresu aplikacji środków. Należy uznać, że cele Wspólnej Polityki Rolnej, na ile można je było poddać weryfikacji, zostały w podregionie osiągnięte.

W pracy zrealizowano wszystkie z założonych celów, co umożliwiło kompleksową diagnozę. Większość gmin w północnej części podregionu osiągnęła niższy poziom rozwoju społeczno-gospodarczego z uwzględnieniem renty położenia niż gminy zlokalizowane na południu podregionu. Głównymi determinantami przemian w analizowanych obszarach wiejskich w ostatnich 14 latach były ograniczenia produkcyjne gospodarstw rolnych ze względu na uwarunkowania zasobowe, a także aktywność ekonomiczno-społeczna na obszarach wiejskich, kapitał ludzki na rynku pracy i rozwój infrastruktury drogowej oraz społecznej. Struktury gospodarstw rolnych ulegały przemianom zbliżonym do przemian zachodzących przeciętnie w intensywnym rolnictwie województwa wielkopolskiego, prowadząc do intensyfikacji produkcji. Obserwowany rozwój w okresie poakcesyjnym był bardziej spójny, tj. jego komponenty były mniej wewnętrznie zróżnicowane niż w okresie przedakcesyjnym. Pozytywnie zweryfikowano też trzy postawione na wstępie hipotezy. W wyniku przeprowadzonych analiz podregion pilski jawi się jako obszar o poziomie rozwoju gospodarstw rolnych zbliżonym do średniej dla województwa wielkopolskiego. Północ podregionu charakteryzują wysokie walory naturalne w postaci lesistości i jezior, co stymuluje tam rozwój komponentu środowiskowego, natomiast na południu rozwija się na obszarach wiejskich przedsiębiorczość, sprzyjająca rozwojowi ekonomicznemu położonych tam gmin.

Joanna Strońska-Ziemann

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 30.08.2016.